

Тамара Демченко

кандидат історичних наук, доцент,
Національний університет “Чернігівський колегіум”
ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна), kafistukr@ukr.net

Ольга Гейда

кандидат історичних наук, доцент,
Національний університет “Чернігівський колегіум”
ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна), HELGA2102@ukr.net

“ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА ВО ВРЕМЯ ЛЮТЕ”:

Рецензія на книгу: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років: “Значущі Інші”: статті, присвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2 томах / Упоряд. С. Г. Іваницька. Том 1. Запоріжжя; Херсон: Гринь Д. С., 2016. 468 с.; Том 2. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2018. 488 с.

Вихід друком збірника об’єднаних виразним біографічним дискурсом праць, що належать великому вченому й громадському діячеві – літературознавцю, історичному літературному критику, журналісту, одному з “конструкторів” модерної української нації Сергію Олександровичу Єфремову (1876–1939) – явище небуденне в нашій гуманітаристиці. Перший том побачив світ у рік, коли в Україні відзначали 140-річчя від дня народження автора. Другий том з’явився у поточному році. Після двотомника публіцистики революційної доби, виданого у 2014 р.¹, це, мабуть, перше таке масштабне звернення до наукової та публіцистичної спадщини академіка.

Робота з упорядкування та підготовки наукового апарату видання виконана істориком із Запоріжжя. Упорядниця Світлана Григорівна Іваницька у 2011 р. привернула увагу фахівців

---

¹ *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. Київ: Дух і Літера, 2013. Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. 648 с.; Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. 544 с. (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).

якісною монографією “Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття)”. Дослідниця успішно продовжує свої студії в межах визначеної проблематики. С. Єфремов та його доробок не випадково опинилися в полі її зору. Це було чергове, законне й логічно умотивоване звернення до постатей тих, кого із знанням справи вписували в “колективний портрет” тієї української ліберально-демократичної еліти, якій ми завдячуємо нашою духовністю, культурними та науковими надбаннями українства, розгортанням національно-визвольного руху, зрештою, інтенсифікацією процесу формування нації та боротьби за здобуття незалежної держави.

С. Єфремов, безумовно, є одним із світочів цієї когорти. Однак уже на початку викладу біографії автора і героя двотомника С. Іваницька не без гіркоти відзначила, що хоча “праці та ідеї С. Єфремова інтенсивно інтегруються в інтелектуальний простір посткомуністичної гуманітаристики, активно функціонують у національній історичній пам’яті. Але прикро, що й досі не створена ґрунтовна й добре документована наукова біографія С. Єфремова. Не існує вичерпної бібліографії його праць та праць про нього. Не перевидана та не прокоментована в повному обсязі його творча спадщина...” (т. 1, с. 14)². Ймовірно, що брак уваги до видатної постаті й став визначальним стимулом до початку тривалої й складної роботи над персоналістичним доробком вченого.

Перший том видання містить 2 розгорнуті вступні статті упорядниці (“Сергій Єфремов на перехрестях століть” та “«Значущі Інші» Сергія Єфремова в публіцистиці дореволюційної доби: методологічні та археографічні принципи видання”), другий завершується “Післямовою” У них детально висвітлені життєвий та творчий шлях С. Єфремова, розкриті його громадянська позиція й політичні переконання, подані історіографічні інтерпретації публіцистичної спадщини, виокремлені “теоретико-методологічні принципи біографічного історіописання”.

---

² Тут і далі в дужках покликання на рецензоване видання із зазначенням тому і сторінки.

Як аргументовано стверджує авторка, для С. Єфремова характерне “уміння глибоко осмислити реальний внесок того чи іншого діяча в реалізацію «українського проекту»; намагання «закарбувати» в пам’яті нащадків найбільш важливі справи й думки попередників” (т. 2, с. 431).

В окремому археографічному впровадженні переконливо з’ясовано методологічні та текстологічні засади видання. До методологічних принципів інноваційного характеру належать передусім концепти “значущий Інший” та “теорія поколінь”, що набули популярності на межі XIX–XX ст. й успішно актуалізуються в сучасній історіографії. Тексти С. Єфремова акумулюють значну кількість цінного матеріалу для конструювання “інтелектуальної біографії” (з’ясування генези ідей, світогляду та творчої еволюції того чи іншого письменника, митця, громадського діяча чи мислителя). У цьому сенсі вони мають історіософський характер і являють собою першокласний матеріал для реалізації комемораційних цілей.

У виданні широко представлені публіцистичні тексти С. Єфремова, видруковані в 1899–1917 рр. на шпальтах значного кола періодичних видань (“Рада”, “Киевская газета”, “Киевская мысль”, “Киевская старина”, “Літературно-науковий вістник”, “Україна”, “Основа”, “Світло”, “Украинская жизнь”, “Русское богатство”), низки публіцистичних збірок. Зі сторінок книги постають корифеї “українського світу” (В. Антонович, Ганна Барвінок, О. Барвінський, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Карпенко-Карий, М. Комаров, О. Кониський, М. Костомаров, І. Котляревський, М. Коцюбинський, П. Куліш, О. Лазаревський, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький, М. Павлик, М. Старицький, Леся Українка, І. Франко, М. Шашкевич Т. Шевченко та інші), діячі російської культури, серед яких привертають увагу М. Анненський, О. Герцен, М. Гоголь, Д. Григорович, брати Л. та О. Жемчужникови, В. Короленко, Ф. Корш, Г. Мачтет, М. Михайловський, В. Обнінський, О. Пушкін, К. Рилєєв, М. Салтиков-Шедрін, Л. Толстой, два іноземці: Фредерик Містраль та Айра-Фредерік Олдрідж – загалом 111 персоналій. Кількість текстів, що друкуються мовою оригіналу, – 288 (з них 27 – у Додатках).

Кожному “герою” єфремовських публікацій передусе невелика за обсягом, але змістовна довідка. Збірка містить також бібліографію вміщених праць С. Єфремова, вибрані бібліографії републікацій його творів та праць про нього, фотокопії автографів, іменні покажчики. Загальна літературна редакція видання здійснена Тарасом Єрмашовим.

Час, коли було укладено переважну частину нарисів С. Єфремова, відзначений помітним зростанням інтересу до наукових біографій українських діячів. Піонером української наукової біографістики заслужено вважається Михайло Комаров, особисте знайомство з яким Сергія Олександровича, напевно, зіграло визначальну роль у формуванні його наукових зацікавлень.

Стосовно змістовного наповнення книги, то хотілося б зупинитися на двох моментах. С. Єфремов своїми персоналістичними працями не просто залюднював духовний та інтелектуальний простір українства, створюючи підґрунтя для комеморації. Життя та діяльність героїв його публіцистичного доробку (на жаль, це переважно некрологи та посмертні згадки) зазвичай показані на тлі своєї доби. Так, портрети М. Симонова (Номиса) й С. Носа, які відійшли у грудні 1900 р., увиразнюються характеристикою епохи 1860-х рр., яка їх сформувала. Саме тоді “за голосною піснею Шевченка, обізвалися інші співці; слідом за красним письменством починаються зародки української науки, публіцистики, журналістики [...] популярних і просвітних видань для народу, національної школи і т. п.”. Утім досить швидко “молодий ще український національний рух прийняв на себе перші й найтяжчі удари реакції. Першу пересторогу українству дав міністерський наказ 8 липня р. 1863; коли ж в половині 70-х років український рух знов почав прибирати виразніші, інтенсивніші форми, то мов грім із ясного неба пронеслося нове лихо: царський указ 18 мая 1879 р. засудив українство на смерть цілком. Те лихоліття тягнеться аж «до дне сего»” (т. 2, с. 117). С. Єфремов був переконаний, що через це “національне лихоліття” ні перший, ні другий не спромоглися повністю реалізувати свій творчий потенціал, що й дало підставу зарахувати обох до представників “пропащої сили”. Крім

того, С. Єфремовим наведені приклади життєвих шляхів з невикористаними можливостями для української справи (Теофан Лебединцев, Володимир Лесевич), як своєрідна засторога нащадкам на майбутнє “не складати рук на широкому полі українства”.

Подібних прикладів у двотомнику чимало. Однак автор був налаштований оптимістично, вважаючи, що “коли ми ще не пропали досі, не вважаючи на незлічимі втрати інтелектуальних сил, то ачеї і не пропадемо вже” (т. 2, с. 117–118). Ще повнішу характеристику доби дано в статті, приуроченій до 75-х роковин смерті І. Котляревського: “Внутрішній розвиток і надвірні репресії, боротьба цих двох сил, показали себе ще тоді, коли дух Котляревського живий був на Україні і під знаком отих двох рис ішло українське письменство за ці сімдесят п’ять років та йде ними й досі. Кожне пам’ятає етапи того шляху. Мертва тиша по ударі 40-х років, приголомшення протягом цілого десятиліття і раптом жвава робота під кінець 50-х і на початку 60-х років, Куліш, Марко Вовчок, Глібів, Свидницький, «Основа»... Новий удар по голові Валуєвським циркуляром, «не было, нет и быть не может» – і колосальна робота в Києві, Чубинський, Левицький, Мирний, Старицький, Кропивницький, Тобілевич, Франко... Ще тяжчий удар в серце 1876 року, і цілі кадри нових працівників, з яких і тепер ще декого бачимо в наших лавах, як наочних свідків тієї близької старовини; український театр, як єдина прилюдна трибуна українства в Росії; перші зародки громадсько-політичної роботи в Галичині...” (т. 1, с. 378). Привертає увагу ширий інтерес до діячів Галичини, їхніх досягнень і проблем. У двотомнику найбільше (15 різнопланових і різножанрових матеріалів) присвячено постаті І. Франка. С. Єфремов не вживає термін “соборність”, але зміст його біографічної публіцистики підтверджує, що перспективи майбутньої України він вбачав в політичному й державному об’єднанні розірваного народу. Складається враження, що для нього, як і багатьох його однодумців, питання про культурно-історичну єдність уже було вирішене.

Історичний оптимізм, що пронизує публіцистику С. Єфремова, певною мірою поширюється і на його оцінки російських

інтелектуалів. Автор у багатьох випадках наголошував на доброзичливому ставленні до української справи кращих представників поступової російської інтелігенції. Схоже, що принаймні до 1917 р. він вірив у можливість взаємопорозуміння інтелектуальної еліти двох народів, хоча й розумів, стільки перешкод доведеться подолати на шляху до його досягнення, бо ж чорносотенна пропаганда провадилася повсюдно й перебувала під покровительством імперії.

Різні за стилем, мовою та обсягом нариси С. Єфремова об'єднують ідея формування свідомого відношення до життя, відданості справам громадським, щоденної роботи заради свого народу, незламної віри у світле майбутнє для рідної Батьківщини. Чи не цього потребуємо ми і зараз, вибудовуючи державну Незалежність?

Рецензоване видання, укладене на належному фаховому й археографічному рівні, стало гідним підсумком тривалої й копіткої праці над публіцистичним доробком С. Єфремова. Поява рецензованих збірок, поза всяким сумнівом, посприє повнішому поверненню до скарбниці національної культури творчого спадку однієї з її найсвітліших постатей, популяризації образу цього видатного інтелектуала в колах громадськості, приверне увагу до тих діячів, котрі заслуговують на інтерес і вивчення в наш час. Матеріали, зібрані й підготовлені до друку С. Іваницькою, можуть стати в нагоді при підготовці давно очікуваного академічного зібрання творів Сергія Єфремова.

Tamara Demchenko

Candidate of Historical Sciences, Lecturer,
National University "Chernihiv Collegium"
named after T.G. Shevchenko,
kafistukr@ukr.net

Olga Heyda

Candidate of Historical Sciences, Lecturer,
National University "Chernihiv Collegium"
named after T.G. Shevchenko,
HELGA2102@ukr.net

**“EDUCATION OF THE UKRAINIAN PUBLIC IN SEVERE
TIMES”:**

**Review of the book: Yefremov S. Personalia: Publicists of 1899–1917:
“Significant Other”: articles, dedications, sylvests, obituaries, reviews,
polemics): in 2 volumes / Comp. S. G. Ivanitska. Vol. 1. Zaporizhzhia;
Kherson: Grin DS, 2016. 468 p.;**
Vol. 2. Kherson: The publishing house “Helvetika”, 2018. 488 p.